

ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ
(Исторически факултет, София)

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ВЪЗОБНОВЕНОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (КРАЯ НА XII — КРАЯ НА XIII В.): ФАКТОРИ И ПРОБЛЕМИ

Посочени са основните фактори, които характеризират вътрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство от края на XII и през XIII в.: държавното устройство, сепаратизма, ролята на куманите, както и борбата за царския престол в Търново и превратите в периода 1185–1300 г.

Ключовие думи: царство, сепаратизм, куманите, Търново

Възобновяването на Българското царство, започнало с въстанието на цар Теодор-Петър (1185–1190; 1196–1197) и Асен I — Белгун (1190–1196) през 1185 г.¹ и продължило до към 1235 г. То протекло в три основни посоки: институционално възстановяване на царството, възстановяване на православната Българска патриаршия, както и освобождение и обединение на българския народ на Балканския полуостров. През първите двадесетина години от това обновление в действията на българските владетели ясно личи стремежа за приемственост и връзка с ранносредновековното Българско царство. Същевременно като част от Византийската империя в българските земи през последните десетилетия на XII в. протичали процеси на политическо разложение. Те се проявили в зачестяващите сблъсъци на центростремителните и центробежните сили, в честата смяна на владетелите, вследствие на вътрешнополитически заговори и преврати.

И ако катастрофата от 1204 г. спасила Византия от бързо развиващите се кризисни процеси в държавното развитие, то в Българското царство (особено през XIII в.) те се ускорили и довели до оформянето му като една децентрализирана монархия, в която стремежа към богатство и власт

¹ За датировката на въстанието вж. *G. Prinzing*, Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes, ЗРВИ 38 (1999–2000) 257–265; *Г. Н. Николов*, Българите и Византийската империя (август-ноември 1185 г.), Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 597–617.

стимулирали борбата за царския престол в столицата и политическия сепаратизъм в провинцията.

Държавно устройство

Възобновеното Българско царство в края на XII и през XIII в. носело много от елементите на държавната структура и политическата традиция на Византия от времето на късните Комнини: административно устройство, почетни титли и дворцови церемонии, военно-административна организация, данъчно-съдебна система и т. н. Същевременно на българска почва се наблюдава тяхното специфично развитие и проявление. В много отношения е налице българизация на привнесените от Византия елементи. Тя се изразила преди всичко в постепенното отпадане на византийската терминология, част от която била преведена на български език или побългарена. Това особено личи в названията на някои данъци и чиновници от данъчно-съдебната администрация. Областното деление на „хори“ (земи), засвидетелствано в Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II (1218–1241), било българска форма на византийското темно устройство от XII в.²

Титлата на българските царе (**царь българомь**) била изградена на етнически принцип и само частично копирала титлата на василевсите в Цариград.³ Стенописни изображения, археологически находки, както и данните от сигилографията и нумизматиката свидетелстват, че външните белези на властта във възобновеното Българско царство почти напълно съпадали с тези във Византийската империя.⁴ Особено ценни за владетелите на Българско царство били византийските императорски инсигнии и други знаци на властта в империята. През 1186 г. войската на цар Теодор-Петър и Асен I — Белгун разгромила стануващата армия на слепия кесар Йоан Кантакузин. Българите ограбили шатрите на ромеите и отнесли със себе си златотканите одежди на кесаря, които се отличавали с тъмносините си багри. Дватамата братя облекли кесарските дрехи и така застанали начело на войската си.⁵ В друг случай, подир разгрома на византийската армия в Тревненския проход през 1190 г. българите успели да отнемат по-ценните императорски знаци, между които били пирамидалните корони и самият императорски кръст,

² Грамоты болгарских царей, изд. Г. А. Ильинский, Москва 1911, 13–14, 112.

³ За титлите на българските владетели от края на XII и през XIII в. вж. Г. Бакалов, Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии), София 1985, 145–194; Г. Н. Николов, Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII–XIV в., Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София 1985, 110–118, където са посочени различните варианти на титлата на българския владетел в официални документи.

⁴ За това вж. Г. Атанасов, Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити, Плевен 1999, 122–196.

⁵ Nicetas Choniata, Historia, ed. I. A. van Dieten (CFHB Vol. XI/1), Berolini et Novi Eboraci 1975, 376.

носен по време на сражения, чашите-фиали, от които пиели знатните и много злато.⁶ В продължение почти деветдесет години тези скъпи вещи се съхранявали в царската съкровищница в Търново. Чак до 1278 г. българските владетели демонстративно се кичели пред народа с царските знаци отнети от Исаак II Ангел (1185–1195; 1203–1204).⁷

Стремежът за налагане на династичност във върховната власт по подобие на Комниновата династия, в Българското царство бил съпътстван от чести преврати вътре, сред самата Асенева фамилия. Династията Тертер пък, чиито владетели били на търновския престол от 1280 до 1323 г. временно била прекъсната от управлението на цар Смилец (1292–1298) и неговата съпруга (1299–1300).

Избирането на Констандин Тих (1257–1277) за български цар бил един от редките случаи, когато болярският съвет се намесил в избора на нов владетел в Търново.⁸

Двете най-високи почетни титли възприети от империята — севастократор и деспот имали йерархичност, различаваща се от тази във Византия. През XIII в. в България севастократорът заемал по-предно място спрямо деспота. Показателен е фактът, че титлата севастократор била носена от най-близките цареви сродници през XIII в. — севастократор Стрез (брат на цар Борил (1207–1218)), севастократор Александър (брат на цар Иван Асен II), севастократор Петър (зет на цар Михаил II Асен (1246–1256)), севастократор Калоян (братовчед на цар Констандин Тих-Асен), севастократор Радослав (брат на цар Смилец).

Макар и съвсем епизодично в историческите извори се споменават отделни термини, наследени от ранносредновековното Българско царство. Тук може да се спомене трайно наложилото се название за българската аристокрация от XII–XIII в. — „боляри“, производно от плуралната форма на тюрко-българската титла „боил“.⁹

Първоначалното намерение за възстановяване на старата столица Велики Преслав, както и ясният спомен за управлението на българските царе Симеон I Велики (893–927), Петър I (927–969) и Самуил (997–1014) (засвидетелствано от писмата на цар Калоян (1197–1207) до папа Иннокентий III (1198–1216))¹⁰ показва стремеж към обновление на Българското царство от X–XI в., нежели имитация на византийската държава. Ромейското наследство оставило значима следа, но било само отчасти взаимствано от българските

⁶ Georgius Acropolita, *Historia*, ed. A. Heisenberg, Lipsiae, 1903, 19–20.

⁷ Georgius Pachymeres, *Relationes historicas*, ed. A. Failler (CFHB Vol. XXIV/2), Paris 1984, 569.

⁸ Georgius Acropolita, *Op. cit.*, 152–153.

⁹ За туранско-българския произход на титлата боляр пише още сръбския учен Стоян Новакович (1842–1915). Вж. *Ст. Новаковић*, „Баштина“ и „боляр“ у југословенској терминологији средњег века, Глас СКА 92 (други разред 54) (1918) 248–250.

¹⁰ Преписката на папа Иннокентия III с българите, изд. *Ив. Дуйчев*, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 37 (1942) 23, 44, 47.

владетели през XII–XIII в. Затова и опитите в научните изследвания от последните десетилетия, възобновеното Българското царство от XII–XIV в. да се характеризира като „малката Византия“, са в основата си неточни.

Сепаратизъм

Сепаратизмът в българските земи е друг съществен фактор в историята на възобновеното Българско царство. Неговите корени лежат във византийските опити за *ἀποστασία* и формирането на самостоятелни и полусамостоятелни областни владетели. Както добре бе показано в научните изследвания, в края на XII в. в българските земи се появили сепаратисти, отцепили се от византийската власт и със стремеж за формиране на свое собствено владение (Добромир Хриз, Иванко, Йоан Спиридонаки).¹¹ Заедно с това в други части на възобновеното Българско царство възникнали владения на различна основа. През 1190 г. в Добруджа и Лудогорието се появила „Петровата хора“ на цар Теодор-Петър — една от най-ранните форми на апанаж в балканските земи.¹² В Българския северозапад, вероятно в Браничевската област възникнало владението на *princeps* Белота — български болярин, който в началото на XIII в. подел самостоятелна кореспонденция с папа Инокентий III.¹³ Средище на неговото владение, вероятно била крепостта Браничево (дн. Костолац, в Сърбия). Изглежда, то било унищожено по време на българо-унгарската война от 1202–1203 г. при едно от нападенията на унгарския крал Емерих (1196–1204).¹⁴ Впоследствие цар Калоян установил властта си върху тези български земи, ала владението на Белота не могло да се възстанови. И ако тези владения имали сравнително кратък живот, то сепаратистите в Българското царство след 1204 г. управлявали дълголетно своите земи. Пример за това е Пиринско-Родопската област на деспот Алексей Слав, който останал над двайсет години като напълно самостоятелен господар.¹⁵ Севастократор Стрез в продължение на седем години контролирал голяма част от Вардарска Македония. В средата на XIII в. сепаратистични владения възникнали в Българския северозапад. Тех-

¹¹ *P. Raduћ*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24–25 (1986) 172–222.

¹² *G. N. Nikolov*, Appearance and Initial Development of Appanages in the Bulgarian Tsardom (late 12th — mid 13th century), ed. *M. Kaimakamova — M. Salamon — M. Smorąg Różycka*, Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century (=Byzantina et Slavica Cracoviensia, V), Cracow 2007, 261–262.

¹³ Преписката на папа Инокентия III с българите, 26–27, 29; *Ив. Божилков*, Белота — български владетел от началото на XIII в., Исторически преглед XXIII, 1, (1977) 71–81.

¹⁴ *П. Ников*, Цар Борил под светлината на един нов паметник, Списание на БАН III, 2 (1912) 128; *M. Font*, Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert, ed. *P. Király — A. Hollós*, Hungaro-Slavica, Budapest 1988, 259–267.

¹⁵ Последните споменавания на Алексей Слав в изворите датират от 1228–1229. Вж. Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в., изд. *В. Гюзелев*, София 2001, 31, 35.

ните видни представители Ростислав Михайлович¹⁶ и деспот Яков Светослав¹⁷ гравитирали в орбитата на Унгарското кралство, но вече отправяли поглед и към престола в Търново. В причерноморската област, с център крепостта Месемврия (дн. Несебър) от царска зестра в апанаж прераснало владението на деспот Михаил (известен в изворите като Мицо). В продължение четири-пет години той упорито се борел за царската власт.¹⁸ Най-сетне в края на XIII в. се появили нови четири самостоятелни владения: две в Българския северозапад (на братята Дърман и Куделин и на деспот Шишман) и две в Средногорската област — на братята Смилец, Радослав и Войсил, от което под властта на деспот Алдемир се откъснала част с център Крън.¹⁹ В края на XIII в. за пръв път в историята на възобновеното Българско царство един областен господар, Смилец, достигнал царския престол.

Крепостите на споменатите по-горе сепаратисти се превърнали в укрепени резиденции. Такива били Просек, Кричим, Станимака, Филипопол (дн. Пловдив), Бдин (дн. Видин), Месемврия, Ждрело (край с. Горнячка клисура, в Сърбия), Браничево, Копсис (дн. Анево кале, край Сопот), Крън, може би също Червен и др. Всички сепаратисти разполагали със своя войска и се чувствали свободни да се съюзяват и коалират, както намерят за добре. Някои от тях като деспот Слав имали своя владетелска канцелария и изградили собствена данъчно-съдебна система,²⁰ а от средата на XIII в. Мицо и деспот Яков Светослав започнали да сечат и собствени монети.²¹ Намесата сепаратистите в политическия живот на възобновеното Българско царство понякога имала тежки последствия. Така например княз Ростислав Михайлович през 1256 г. сключил неизгоден договор с Никейската византийска империя и срещу двадесет хиляди подаръци предал на Никея крепостта Цепина.²² В някои случаи владенията на сепаратистите били преходна форма към териториалното откъсване на част от

¹⁶ *Сп. Палаузов*, Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке. Санкт Петербург 1851, 1–55; *В. Г. Прокофьев*, Ростислав Михайлович, русский князь XIII века, Юбилейный сборник Русского археологического общества в королевстве Югославии, Белград 1936, 131–159.

¹⁷ *П. Ников*, Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година, Сборник на БАН 11, 7 (1920) 1–220; *I. Petkova*, Quelques notes concernant le titre de despote de Jacob Svetoslav, *Études balkaniques* 14, 4 (1978) 75–80.

¹⁸ *В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове III, София 1940, 471–474, 492–495; *В. Гюзелев*, Средновековна България в светлината на нови извори, София 1981, 94–95.

¹⁹ *Ив. Божилков*, *В. Гюзелев*, История на средновековна България (VI–XIV век), София 1999, 532–536.

²⁰ Важно свидетелство за това е сигилия на деспот Алексий Слав в полза на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ от 1220 г. Вж. *Actes de Vatopédi. I. Des origines à 1329*, ed. *J. Votpaire — J. Lefort — V. Kravari — Ch. Girois*, Paris 2001, № 13, 127–128.

²¹ *Й. Юркова*, *Вл. Пенчев*, Български средновековни печати и монети, София 1990, 176–180; *Ст. Авдев*, Българските средновековни монети, София 2007, 45–50, 77–84.

²² *Georgius Acropolita*, *Op. cit.*, 126–127.

българските земи. Такъв е случаят с Браничевското княжество на Дърман и Куделин, които били последните представители на българската власт в този район. След тяхното прогонване, земите в Българския северозапад постепенно попаднали под сръбска политическа власт.²³

Така децентрализацията се утвърдила като държавен модел във възобновеното Българско царство. Нейните приглушени форми през царуването на цар Иван Асен II не променят общата картина. Вследствие на това централната власт се лишавала от данъчни постъпления и от рекрут на войска. Това затруднявало търновския цар да води настъпателна външна политика. Освен това, дворецът и столичната аристокрация, за да компенсират загубите, водели политика на покачване на данъците и увеличение на чиновниците от данъчно-съдебния апарат. Краен резултат от това било нарастването на социалното недоволство, намерило израз в селското въстание от 1277–1280 г.

Куманите

От самото начало на въстанието на цар Теодор — Петър и Асен I — Белгун, куманите станали важен и неотменим фактор в историята на възобновеното Българско царство до средата на XIII в. Тяхно военно присъствие имало решителен характер в освободителните действия на българските царе от края на XII и първото десетилетие на XIII в. Те имали важен принос във войните срещу Византийската империя, Унгарското кралство и Латинската Цариградска империя. Един фрагментарно запазен надпис от Велики Преслав показва, че в близост до старата българска столица в бойна готовност се е намирал кумански корпус от 10.300 души.²⁴ В края на XII и през XIII в. кумански поселения имало в Добруджа, по течението на р. Марица и в българския северозапад. Те били солиден военен резерв, с който Българското царство постигнало не една победа над неприятелите си. В края на 1189 г. цар Теодор-Петър предлагал на германския император Фридрих I Барбароса (1147–1190) четиридесет хилядна армия от власи (т.е. българи) и кумани, въоръжени с лъкове и стрели за война срещу Византия (*quadraginta milia Vlacorum et Cumanorum; quadraginta milibus Cumanorum*).²⁵ Съобщенията в изворите, че през 1204 г. цар Калоян бил готов да осигури на кръстоносците от Четвъртия поход сто хилядна армия (*c.m. homes a armes*) за превземането на Цариград,²⁶

²³ Г. Н. Николов, Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в., България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум, 14–16 септември 2003, София 2005, 102–104.

²⁴ Т. Томев, За кумани в един надпис от Преслав, изд. *Am. Попов — В. Велков*, Културата на средновековния Търнов, София 1985, 168.

²⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, MGH, SS, Nova series, V, Berlin 1928, 58; *Historia peregrinorum*, *ibid.*, 149. Вж. и V. Gjuzev, Federico Barbarossa nei paesi bulgari, *Il Barbarossa e I suoi alleati liguri-piemontesi*, Atti del Convegno storico internazionale a cura di G. C. Bergaglio, Gavi 1987, 111–121.

²⁶ Robert de Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. J. Dufournet, Paris 2004, 142.

очевидно също се отнасят за куманския военен потенциал отвъд Дунав, а не за изцяло българска войска. Постепенно обаче военните сили на царството попаднали в ръцете на куманската върхушка в България. Някои от българските царе станали подвластни на куманската военна мощ, която осигурявала външнополитическите успехи на бойното поле. Затова и всеки опит да се ограничи влиянието им срещал острата съпротива на куманите. Първият сериозен срив дошъл през есента на 1207 г. с убийството на цар Калоян от куманския вожд Манастър.²⁷ Този акт бил симптоматичен за опасностите от намесата на куманите във вътрешнополитическия живот на царството. В случая куманите и Манастър били използвани като оръдие в ръцете на заговорниците в Търново.

Няколко години по-късно, през 1214 г. самият цар Борил, който дошъл на власт с помощта на куманската върхушка, се оказал безпомощен да потуши бунта на куманите в Бдин. С помощта на унгарците войската на трима кумански вождове била напълно разбита, като един от заловените на име Karaz (Карач, Караджа?) бил предаден на българския цар. В люта битка унгарците успели да завладеят Бдин и да го предадат отново под властта на цар Борил.²⁸ Всъщност именно преориентацията на цар Борил водеща до сближение с Унгарското кралство била причината за този бунт. Както е известно по това време били водени преговори за династичен брак между една дъщеря на цар Борил и унгарския престолонаследник Бела.²⁹ Българо-унгарското сближение заплашвало куманската общност, която изглежда се ползвала с известна самостоятелност в земите на Българския северозапад. Вероятно това се повторило и през 1228 г., когато споменатият унгарски престолонаследник нападнал северозападните български земи с цел усмиряване и християнизация на куманската общност в този район.³⁰

По време на татарското нашествие в Източна и Средна Европа последвало заселване на нови кумански маси в българските земи.³¹ Останалите в пределите на България кумани, прекъснали връзката със своята общност отвъд Дунава и с течение на времето се адаптирали към трайно усядане, а техните първенци постепенно се християнизирани и българизирани като имало и българо-кумански бракове.³² И двете царстващи фамилии Асен и

²⁷ I. Iviritis, *Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Μακεδονικά I* (1940) 369–372. Вж. и старобългарския превод у В. Н. Златарски, *История III*, 581–587 (Притурка № 4).

²⁸ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 1001–1270, ed. I. Szentpétery, Budapest 1923, 277–278.

²⁹ G. Érszegi, Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils, *Bulgarian Historical Review* 3, 2 (1975) 96–97.

³⁰ По-подробно за това вж. T. Senga, Béla királyfi bolgar, halicsi és osztrák hadjárataihoz, *Századok* 122, 1–2 (1988) 41–48.

³¹ Пл. Павлов, По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в., Втори международен конгрес по българистика. Доклади 6, Българските земи в древността. България през Средновековието, София 1987, 629–637.

³² Пл. Павлов, Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. — началото на XIV в.), *Исторически преглед* 46, 7 (1990) 16–26.

Тертер имали отчасти кумански произход. Това е поредното свидетелство за значимото присъствие и роля на куманите в столицата Търново. Според българския историк Васил Златарски (1866–1935) през 1280 г. „най-сетне болярите от куманската партия възтържествували“,³³ установявайки се на власт в Търново. Всъщност тя от по-рано имала сериозни позиции както в столицата, така и в периферията на царството. Кумански произход имали господарите на самостоятелни владения в Българския северозапад. Именно местното куманско присъствие довело до появата на кумански сепаратизъм в този район, а не възкачването на Георги I Тертер (1280–1292) на царския престол в Търново. Без съмнение кумани по произход били владетелите на Браничевското княжество Дърман и Куделин, както и владетелят на Бдин деспот Шишман. Такъв бил и владетелят на Крън деспот Алдемир.

Куманите имали двойствена роля в политически живот на Българското царство от края на XII и през XIII в. От една страна до татарското нашествие през 40-те години на XIII в. те били надеждна военна сила за българската войска, а от друга се вплели във вътрешните борби за власт и оставили негативен отпечатък в управлението на царството, като стояли в основата на много заговори, бунтове и преврати.

Заговори и преврати

Заговорите и превратите в Търново довели дотам, че за един период от 115 години (1185–1300 г.) само един или двама български царе доживели естествена смърт на престола. Останалите били убити (заклани или отровени), ослепени, прогонени или принудени да абдикират. Част от заговорниците и превратаджиите имали съдбата на своите жертви. Борбата за царския престол до 1256 г. била между членовете на голямата фамилия на Асеневици.³⁴ Убийствата и насилственото завземане на върховната власт не позволили да се осъществи едно строго династично престолонаследие според принципите на майората (от баща към син). Вместо това властта преминавала от брат към брата или пък към други сродници. В това отношение Българското царство повече наподобявало Византия от времето на Ангелите (1185–1204), отколкото периода на Комнините (1081–1185). Съперничеството между Асеневици за властта стимулирало и политическия сепаратизъм. Загубили позициите си в Търново, Иванко, севастократор Стрез и деспот Алексей Слав намерили изход в създаването на собствени владения.

След 1241 г. управлението на малолетни владетели дало сила на дворцовата върхушка, из чиито среди се формирало регентско управление. Поставайки своите себични интереси над интересите на царството тя разяждала устоите на върховната власт. Типичен пример в това отношение бил „високият севастократор Петър“, който имал първостепенна роля за сключо-

³³ В. Н. Златарски, История III, 575.

³⁴ *Ив. Божилков*, Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография, София 1985, 27–110.

чването на неизгодния за България (насочен срещу Сърбия) договор с Дубровник от 1253 г.³⁵

Сблъсъците в борбата за престола вещаели скорошния край на фамилията Асеневици в управлението на царството. След подмолни борби и открити сражения, през 1257 г. най-сетне болярина от далечната крепост Скопие — Констандин, син на Тих се домогнал до престола в Търново. Смутното време довело на власт един провинциалист, който по неписаните закони на властта се адаптирал и управлявал продължително време — двадесет години. Макар и станал Асеневиц, чрез брак, този владетел не успял да застане на висотата и авторитета на българския царски престол. Трагичният му край не намерил съжаление нито сред аристокрацията, нито сред простолюдието, чиито вожд Лахана оглавил поредния преврат. Така избухнало първото и останало единствено в историята на Българското царство селско въстание, в което политическата борба имала и сериозна социална основа. Селяните се надигнали срещу татарите, но търсели отдушник и срещу нарастващите данъчни тежести. В борбата за власт в Търново през 1279–1280 г. се намесили татарската „Златна орда“ и Византийската империя.³⁶ В крайна сметка куманската аристокрация успяла да излъчи свой представител и да постави начало на нова династия. Господството на чужди сили имало за резултат абдикацията на Георги I Тертер. Подир него провинциализмът отново дал своя представител на престола в столицата. Цар Смилец, споменат в изворите като принадлежащ на първия род на българите (*γένους ὄν τοῦ πρώτιστου παρὰ Βουλγάρους*),³⁷ бил не само непознат сред политическите сили на Балканите, но и напълно неизвестен за историците на това столетие. Безличното му управлението, било последвано от недостойното поведение на неговата вдовица, българската царица „Смилцена“, която през 1299 г. упорито предлагала и себе си, и царцината на сръбския крал.³⁸ Тъжният край на тринадесетото столетие бил белязан от поредния политически преврат в Търново — на власт дошъл цар Теодор Светослав (1300–1322).

* * *

Посочените фактори били тясно свързани един с друг и често взаимно се обуславяли. Те са основата, която позволила на външнополитическите сили в определени периоди да надделеят над Българското царство и да стимулират кризисното му политическо развитие. Същевременно виталността на Българското царство през този период се основавала и на други позитивни процеси

³⁵ Грамоты болгарских царей, 155–159.

³⁶ В. Н. Златарски, История III, 474–575.

³⁷ Georgius Pachymeres, *Relationes historicas*, ed. A. Failler (CFHB vol. XXIV/3). Paris 1999, 293.

³⁸ Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. I. Български, други славянски и византийски извори, изд. В. Гюзелев, София 1994, 97–99.

като: поддържане на спомена за държавната традиция от ранното средновековие и стремежа за нейното продължение през XII–XIII в.; териториалното разширение и налагането на българска власт в освободените земи на възобновеното Българско царство; следването на собствена църковна политика от края на XII до края на XIII в.; стопански подем в българските земи и др.

Политическата история на Българското царство от края на XII до края на XIII в. потвърждава разсъжденията на Александър Фьодорович Хилфердинг (1831–1872) и Петър Мутафчиев (1883–1943) за скорозрейността и болезнеността на българската история, за неравната крива на българското развитие през средновековието — низ от големи възходи, следвани от резки падения, за разлика от бавното, но прогресивно развитие на Сръбското кралство през същия период.³⁹

*Съдбата на владетелите на възобновеното
Българско царство (1185–1299 г.):*

ГОДИНА	ВЛАДЕТЕЛ	ПРИЧИНА	ИЗВЪРШИТЕЛ
1196	цар Асен I — Белгун	прободен с меч	Иванко, първи братовчед (πρωτεξάδελφος) *
1196	цар Теодор-Петър	прободен с меч	съплеменник (ὄμογενῶν)
октомври 1207	цар Калоян	прободен с копие	куманина Манастър
1218	цар Борил	ослепен	цар Иван Асен II
24 юни 1241	цар Иван Асен II	естествена смърт	—
1246	цар Коломан/Калиман	отровен	неговите „противници“
1256	цар Михаил II Асен	ударен смъртоносно	Калиман, син на неговия чичо
1256	цар Калиман II	убит	неизвестни
1277	цар Константин Тих-Асен	заклан като „жертвено животно“	селският пастир Кордокуба (Бърдоква)/ Лахана
1279	цар Иван Асен III	заплашен с убийство, избягал от Търново	деспот Георги Тертер
1280	селският пастир Кордокуба (Бърдоква)/ Лахана	заклан (забит меч в гърлото му)	татарския хан Ногай *
1292	цар Георги I Тертер	абдикирал	под заплахата от татарите *
началото на ноември 1298	цар Смилец	изчезнал (?)	?
1300	„Смилцена“	избягала	цар Теодор Светослав

* външнополитическа намеса

³⁹ А. Гилфердинг, Собрание сочинений 1, Санкт Петербург 1868, 147; П. Мутафчиев, Книга за българите, София 1987, 152–155.

Георги Н. Николов

УНУТРАШЊОПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ ОБНОВЉЕНОГ
БУГАРСКОГ ЦАРСТВА (КРАЈ XII ВЕКА — КРАЈ XIII ВЕКА):
ЧИНИОЦИ И ПРОБЛЕМИ

Током првих двадесетак година историје обновљеног Бугарског царства јасно се примећује стремљење ка наслеђу и вези са раносредњовековним Бугарским царством. У бугарским земљама, као делу Византијског царства, током последњих деценија XII века текли су процеси политичког растакања. Они су се оличавали у учесталим сударима центрипеталних и центрифугалних снага, у честим сменама владара као последици унутрашњополитичких завера и преврата.

Иако је пропаст Византијског царства 1204. године њега сачувала од акутних кризних процеса у државном развоју, у Бугарском царству (посебно током XIII века) они су се убрзали и довели до тога да постане једна децентрализована монархија, у којој су тежња ка стицању богатства и власти подстицали борбу за царски трон у престоници и политички сепаратизам у провинцији.

Неколико важних чинилаца одликују Бугарско царство између краја XII и краја XIII века. Државно устројство Бугарске, макар и било налик на Византију Комнина, следило је свој пут развоја. Сепаратизам је једна од најбитнијих одлика Бугарског царства у овом периоду. Бугарско царство било је једна типична децентрализована монархија, у којој се централизам само делимично пројављивао.

Кумани су имали двоструку улогу у животу Бугарског царства у том периоду. С једне стране, до татарских похода током 40-их година XIII века, они су били поуздана војна снага у бугарској војсци, а с друге, они су се мешали у борбе за власт и оставили негативан печат на управу царством, бивајући у основи многих завера, буна и преврата. Завере и преврати у Трнову довели су дотле да су, током периода од 115 година (1185–1300), само један или двојица владајућих бугарских царева доживели природну смрт.

Набројани чиниоци били су тесно међусобно повезани и често су се условљавали. Они су били основа која је омогућавала спољним силама да у одређеним периодима надјачају Бугарско царство и подстакну његов политички развој у правцу кризе.